

LES GLOSSES DE GUILLEM NICOLAU A LA SEVA TRADUCCIÓ DE LES
HEROIDES D'OVIDI (1390): UNA PROPOSTA D'IDENTIFICACIÓ ¹

Josep Pujol (UAB)

En el marc de les literatures romàniques medievals, la recepció hispànica de les *Heroides* d'Ovidi destaca com un fenomen cultural singular, especialment si ens cenyim a l'activitat traductora. ² De les vint epístoles conegudes per la tradició medieval, onze van ser traduïdes íntegrament al castellà per tal d'incorporar-les a la *General Estoria* (i, enuncas, a la *Estoria de España*) d'Alfons X de Castella. ³ Entre 1389 i 1390, el text ovidià íntegre —amb les limitacions de la seva transmissió medieval— va ser traduït al català pel capellà reial Guillem Nicolau. ⁴ D'aquesta traducció se'n pot resseguir la influència literària, però ara convé sobretot destacar el fet que la versió catalana va ser objecte d'una retraducció al castellà, anònima i pràcticament desconeguda, executada possiblement el primer terç del segle XV. ⁵ S'ignora del tot la influència que aquest text castellà pogué tenir. En qualsevol cas, el text llatí de les *Heroides* va ser objecte d'una altra traducció castellana, coneguda impròpiament amb el títol de *Bursario*, duta a terme per Juan Rodríguez del Padrón

¹ Aquest treball ha estat elaborat en el marc del projecte HUM2005-07480-C03-03/FILO del Ministeri d'Educació i Ciència.

² Tot i la utilització de les *Heroides* com a font del *Ovid moralisé* i de la *Histoire ancienne jusqu'à César* (cf. Dörrie 1968: 347-349) i l'existència d'una traducció anònima del segle XV, no és fins a finals d'aquest mateix segle, amb la traducció en vers d'Octavien de Saint-Gelais (1496), que el text adquireix carta de naturalesa en francès, amb una important difusió manuscrita i impresa (Lucas 1970: 244, Chavy 1988: II, 1042 i 1245-1246). En italià, la traducció toscana de Filippo Ceffi (1320-30) va tenir una amplíssima difusió, amb almenys trenta-sis manuscrits conservats i dues edicions incunables (Bellorini 1900), i una influència literària que arribava a *The Legend of Good Women* i altres obres de Geoffrey Chaucer (Brown Meech 1930). Se'n conserven quatre versions italianes més, parcials o completes, sovint combinades entre elles i amb la de Ceffi, en alguns casos amb comentaris i glosses (Bellorini 1900).

³ El text d'aquesta versió va ser editat per Branciforte (1990). Saquero & González (1984: 22-45) han rebut les argumentacions d'Impey (1980) a favor d'una utilització sistemàtica del text al fons ímpar de Juan Rodríguez del Padrón, tot i admetre que aquest darrer coneixia i consultava ocasionalment les epístoles de la *General Estoria*.

⁴ El treball de conjunt més complet és el de Badia (1993), que assumeix i sistematitza la bibliografia anterior. Peral a figura del traductor Guillem Nicolau, vegeu Garrido 2002: 37-39. M'ocupo més avall dels manuscrits d'aquesta versió.

⁵ Peral a manuscrit d'aquesta versió, vegeu més avall.

probablement a la mateixa època que l'anterior. ⁶ Si deixem de banda el caràcter subordinat a una intenció historiogràfica de la primera d'aquestes versions, les altres tres comparteixen a grans trets època i context cultural —la ràpida i segons com massiva vernacularització de la literatura llatina clàssica, que a Castella es produeix en part per mediació catalana—, ⁷ però també, moltes especialment, un estètic i uns instruments de traducció. Sobre el text més estudiat, el *Bursario*, encara hi ha molt per dir, sobretot després que s'hagin començat a precisar els deutes del autor galleg amb la tradició acadèmica llatina medieval (Engelbrecht 2003 I: 50-59). Sobre el caràcter de la versió catalana i el seu descendent castellà, està pràcticament tot per dir. L'objectiu d'aquest article és incidir en un aspecte molt específic, aparentment secundari, però que ha de servir per il·luminar precisament el problema bàsic quan s'aborda l'edició i l'estudi d'una traducció: la identificació del tipus de text que el traductor ha tingut al davant, i de quina manera l'aparat acadèmic d'aquest text ha determinat la seva manera de fer i el text que en resulta.

1. *Glosarlotranslat*

La traducció catalana medieval de les *Heroides* d'Ovidi s'ha transmès completa sense atribució d'autor en un únic manuscrit del segle XV conservat a la Bibliothèque Nationale de París (Ms. Esp. 543), i un breu passatge de la quarta epístola ha sobreviscut en un manuscrit fragmentari, igualment quatrecentista, actualment a la Biblioteca de Catalunya de Barcelona (Ms. 1599). ⁸ Comptem, a més a més, amb un important testimoni de la tradició indirecta que no ha estat mai tingut en compte: la versió castellana del text català conservada completa en un manuscrit de la Biblioteca

⁶ El text ha estat editat per Saquero & González (1984). En qüestió de dates, hi ha ben poques certeses per a les traduccions castellanes, inclosa la de Rodríguez del Padrón. El fet que l'autor entrés al 'orde franciscà el 1441 o poc abans situa la seva obra i terària amb anterioritat a aquesta data. El silenci dels darrers editors sobre la data del *Bursario* és total. Per a alguns problemes biogràfics que afecten l'autor, vegeu Dolz 2005. Per a la qüestió del títol d'aquesta versió, vegeu l'apartat 4.

⁷ El cas de les *Heroides* és estrictament paral·lel al de les *Tragèdies* de Sèneca, també traduïdes del català al castellà a la mateixa època. No són els únics casos (vegeu Riera 1989), però els destaco especialment per la seva transcendència en la configuració de la prosa culta hispànica del segle XV (vegeu, entre d'altres, Rico 1984: 15-19, i Pujol 2002a: 87-110 i 2002b: 17-30).

⁸ Per als manuscrits del text català, vegeu Bohigas 1985: 148; cf. Badia 1993: 53-56 i Garrido 2002: 41-43. En relació al fragment de la Biblioteca de Catalunya, convé remarcar que s'tracta d'una còpia interrompuda pel copista a la meitat del *verso* del segon foli. Podem suposar que la causa de la interrupció fos un error greu de còpia, com ara haver oblidat l'*accessus* que hauria hagut de precedir l'epístola?

Colombina de Sevilla (Ms. 5-5-16), de la qual hauré de parlar més avall.⁹ Com ha estat assenyalat diverses vegades, el text de Guillem Nicolau presenta les característiques generals de la tradició medieval de l'obra ovidiana: l'exclusió de l'epístola XV, de Safo a Faó, la llacuna dels versos 39-142 de XVI (Paris a Helena) i la interrupció de XXI (Cídipe a Aconci) al vers 14 (Dörrie 1971: 10-12).¹⁰ Malgrat la migrades de la tradició textual, el testimoni documental atesta un adifusió àmplia de l'obra al llarg del segle XV¹¹ i, de manera gairebé excepcional, n'illumina parcialment la gènesi. Efectivament, el text que conservem s'ha relacionat des dels temps de Rubió i Lluch amb documents de 1389 i de 1390 que impliquen el rei Joan I, la reina Violant i, sobretot, el capellà reial i antic oficial de la Cancelleria Guillem Nicolau, aleshores rector de la parròquia aragonesa de Maella. En resumeixo les dades més rellevants: el 28 de gener de 1389, des de Montsó, Joan I demana a Guillem Nicolau les epístoles d'Ovidi que aquest ha arromançat.¹² L'11 de febrer de 1390, des de Barcelona, la reina Violant s'adreça novament a Nicolau per tal que li trameti les lletres d'Ovidi «en pla» que, segons alguns cortesans, Nicolau ha «desplanades», i amb la mateixa intenció escriu el mateix dia a l'arquebisbe de Saragossa per tal que insti Nicolau a complir l'encàrrec regi (fins al punt que si Nicolau «nos recusàs trametre les dites lletres, que vós ab aquelles millors maneres

⁹ Sobre el manuscrit de la Colombina, vegeu Saquero & González 1984: 45-46, la Bibliografía Española de Textos Antiguos (<http://sunsite.berkeley.edu/Philobiblon/BETA/2116.html>) i la recent descripció del catàleg d'aquesta biblioteca (Sáez Guillén 2002 I: 257-258). Tant BETA com Sáez Guillén identifiquen encara aquesta versió amb la de Juan Rodríguez del Padrón, que n'és totalment independent. Vegeu la correcció de Saquero & González 1984. D'altra banda, no em consta que s'hagi parlat en lloc del caràcter de versió d'un text català, que vaig insinuar a Pujol 1997: 146, n., i reit erara Pujol 2004: 637. Riera 1989 no inclou aquest text en el seu catàleg de textos catalans traduïts al castellà.

¹⁰ Altres particularitats, com ara la interpolació de versos no ovidians presents en la tradició llatina del text, i els canvis d'ordre o l'omissió de versos, han de ser estudiats, com les variants textuals, en el marc del'aproximació al'original llatí del traductor. Dels *accessus* i les glosses se'n parla més avall. Per a una visió de conjunt posada al dia dels problemes relatius a l'autoria i a la transmissió de les *Heroides*, vegeu, amés de la citada edició de Dörrie (1971), Tarrant 1983: 268-273, Knox 2002: 118-122 i Richmond 2002: 462-467. Per al'aplíssim tema de la difusió medieval del text, remeto a les pàgines ovidianes del treball fonamental de Birger Munk Olsen (1982-89 II: 111-181, III: 98-105; i 1995), al assíntesi recent de Ralph Hexter (2002), i, pel que fa als comentaris fins al segle XII, a Hexter 1986: 137-302. Vegeu també la bibliografia citada a la nota 29.

¹¹ De moment, en coneix set testimonis entre 1409 i 1437, alguns molt precisos en la descripció. Als quatre esmentats per Badia (1993: 54-56), cal afegir-ne tres més: el de Madurell (1974) i un publicat per Iglesias (1996). Les tres atencions que aporta Hillgarth (1991) per Mallorca són molt més tardanes, de 1488, 1505 i 1523.

¹² Arxiu de la Coronada d'Aragó (ACA), Cancelleria, reg. 1954, f. 178r (Rubió i Lluch 1908-21 I: 350-351 [doc. 392], amb l'error de 1388 en comptes de 1389; Garrido 2002: 39).

quetenir porets, les litrascats de poder»).¹³ Una altra lletra de la reina, datada també a Barcelona el 10 de març de 1390, ofereix una novai singular informació:

La Reyna.

Rector. Vostra letra ha venut rabuda, en la qual nos fet saber que vos sots mes englosar lo traslat de les lres d' Ovidi en pla, lo qual nos devetstremetre o aportar. Perquè, regradians-vos molt la bona proferta que ns en havets feta, vos pregam que, assíd[u]ament continuant ab diligència la dita glosa, nos vullats tremetre un abans porets per persona certa o aportar lo dit traslat ensemps ab la glosa que per vós hi serà feta. E de açò nos farets plaher, lo qual molt vos graham. Dada en Barchinona a .x. dies de març del any MCCCLXXX. La Reyna.

Al amat nostre En Guillem Nicholau, rector de la segleya de Maella capellà del senyor Rey.¹⁴

De la lletra de Violantes desprèn una lletra prèvia de Guillem Nicolau, comunicant a la reina que, efectivament, havia traduït el text d'Ovidi, però que no havia enllestit la feina de glossar la traducció, per la qual cosa la novapetició incloua un text glossat. La cosa no és gens banal: seria l'únic cas català de traducció glossada pel traductor amb la voluntat de dotar el text d'un aparat complementari.¹⁵ I això planteja un problema.

Si la traducció conservada és, com sembla probable, la de Guillem Nicolau (multiplicar les traduccions no faria sinó complicar innecessàriament les coses), el cas és que en el manuscrit de París ni en el fragment de Barcelona no hi ha restes de la glossa sistemàtica del text en què fa pensar la carta de la reina Violant. Al marge de l'ús de glosses llatines en l'execució de la traducció (Pujol 2002; cf. més avall, apartat 4), l'únic material complementari que presenta la traducció són els *accessus* particulars avantposats a cada epístola, habituals en la tradició manuscrita llatina del text, i en el nostre cas identificables de manera precisa —i que de cap manera no poden ser confosos amb les glosses en què treballava Nicolau, tot i que una i altra

¹³ ACA, Canc., reg. 2050, f. 14v-15r (Rubió i Lluch 1908-21 I: 361-362; Garrido 2002: 39). La carta a l'arquebisbe, copiada al f. 15r del mateix registre i no publicada per Rubió, es pot llegir a Garrido 2002: 39.

¹⁴ ACA, Canc., reg. 2050, f. 17r (Rubió i Lluch 1908-21 I: 362-363 [doc. CCCCVII]; Garrido 2002: 40). La transcripció reproduïda és meua.

¹⁵ Entenc, pertant, que es tracta d'una operació diferent de l'execució de la traducció dels *Tragèdies* de Sèneca i de la *Consolatio* de Boeci, que integren indistintament text i comentari en una sola unitat textual. L'operació, en canvi, té un paral·lelisme i més tardà en la versió de l'*Eneida* d'Enric de Villena, profusament glossada per l'autor.

cosa formen part d'un mateix procés.¹⁶ El problema es redueix, crec, a dues opcions:

(i) Davant la urgència de les peticions de Violant de Bar, Guillem Nicolau no va enllestir les glosses i va enviar a la reina un text sense glossar, tal com ens ha pervingut; i (ii) Nicolau va enllestir les glosses i ha existit una tradició manuscrita— actualment perduda— del text glossat, però els testimonis manuscrits catalans conservats, perraons que ignorem, van prescindir d'aquest aparat complementari. En principi, qualsevol d'aquestes dues opcions té una probabilitat exactament del cinquanta per cent, però crec que hem de privilegiar decididament (ii) contra (i), per raons que tenen a veure justament amb el manuscrit que ha conservat la traducció castellanadel text.

2. Unes glosses castellaness

La versió castellana anònima de les *Heroides* conservada en testimoni únic al manuscrit de Sevilla va ser executada a partir del text català. N'és, de fet, una traducció literal i exacta, com demostren el simple acarament de qualsevol passatge dels dos textos i els errors motivats per la incomprensió del text català.¹⁷ Conserva, a

¹⁶ Jaho advertia Badia 1993: 54, n. Garrido (2002: 40) assumeix erradament i sense discussió que les rúbriques són les glosses de què parla la carta.

¹⁷ Vegeu-ne algun sexe mple significatiu (remetosempre als manuscrits de París i de Sevilla indicant-ne la foliació moderna):

IV, 117-122. *Cat.*: «Ta mare, regina de l[e]s Amotzones, digna de fill vigorós, e principal empresa entre les dones Amotzones, qui portaven armes, infantà tu. Si demaneshon éstamare, Theseu li passà lo costat ab la spada. Ne pertal fill [com] tu est [ta] mare fou segura. Mas certes, quant ella engendrà tu, ta mare encare no era sposalada per nupcias ni reebuda per matrimoni conjugal; e açò, per quèhoféusino pertalquetu, noledesme, no aguesses los regnes de tonpare?» (14v) *Cast.*: «*Tamara*, reynadelas Amazonas, digna defijo vigoroso e principal empresa entre las mugieres Amazonas, qu[e] levavan armas, niña tu. Sy demandas en do es *Tamara*, Theseu le pasó el costado con la espada. Nin portal fijo *Tamara* fue segura. Mas por çierto, quando engendróaty, *Tamara* aun non era desposalada por bodas nin resçybidapormatrimonio conjugal; e a questo, ¿por quélofizo, sinon portalquetu, non legítimo, non vieses los reynos de tu padre?» (14v) És un cas clard'error del traductor, que ha confós *tamare* (< MATER) amb un nom propi, *Tamara* (quan lamare d'Hipòlité s'Hipòlita), i que hamal entès el per fet *infanta* (d'aquí el substantiu *niña*, quenofasentiu).

IV, 131-132. *Cat.*: «Aquesta vella pietat e pahor que ve de piatat, revocadora en tepms sdevenidor, era rústica e no aprovada, e durà tant com Saturnus regnà» (15r). *Cast.*: «Aquesta vieja piedat hemi[e]do que [...] de piedad, revocadera en tiempoavenidero, *agora* rústica e non aprovada, e duratanto quanto Saturnus *reyna*» (14v-15r). El primer error, *agora*, resulta obéd'una mala lectura del català *era* (imperfet de *ser*), od'un error ja en el manuscrit català (*era* > *ara*); d'altra banda, no ha entès que *durai* *regnas* són perfets i el sha confós amb presents, que és la solució—incongruent—que ha adoptat.

X, 33-38. *Cat.*: «Jo fuy comoguda per aquella dolor; comoguda fuy, e alta veu jo cridé: 'Theseu!' Jocridé fort: 'Theseu, malehit, en qualloch tu fuyes? Torna giralanau en vers mi. Aquel no ha tot lo seu nombre.' Jo de yia aquestes coses, e allò qui fallia a la veu jo ho complia ab plantebatiments foren mesclats ab les mies làgrames» (39v). *Cast.*: «Yo fuy como vida por aquella dolor; somo vida fuy, *enotra* voz yo llamé fuerte: 'Theseu, *maldicho* ¿a qual lugartu fuyes? Torna evuelve lanao contra mi, caaquellanon hatodosu *nonbre*'. Yode yia aquestas cosas e aquello que yo fallesçía a la voz, yo lo complía con llanto, e con golpes fueron mesclados con las mis lágrimas» (30v).

més, les mateixes epístoles, precedides pels mateixos *accessus*, però amb una particularitat digna d'esment: mentre que els *accessus* catalans es limiten a resumir la informació necessària sobre els personatges que protagonitzen l'epístola, els castellans, tot i essent idèntics, són més complets perquè es tanquen sempre amb la *intentio auctoris*, que n'orienta moralment la lectura i que és absent de la versió catalana. *A priori* no podem saber si un text afegeix o l'altre elimina a aquest element, però també aquí hi ha una opció millor que l'altra, que no es pot desvincular del problema de les glosses, tal com s'explica més avall.¹⁸ Ara bé, el més singular d'aquest manuscrit de la versió castellana és el massiu aparat de glosses en castellà que n'omplen els marges, i que es relacionen rigorosament amb els *lemmata* del text gràcies a un sistema de crides alfabètiques.

Les glosses marginals del manuscrit de Sevilla són el reflex parcial del aparat acadèmic que acompanya els textos dels poetes antics en els manuscrits medievals. Parcial, perquè de les diverses tipologies de glossa marginal o interlinears s'ha operat una selecció que ha deixat fora les glosses més estrictament gramaticals (prosòdiques, lèxiques, morfològiques i sintàctiques) i que ha concentrat l'aparat informatiu en dues grans categories: d'una banda, hi trobem glosses que identifiquen personatges mitològics i en resumeixen els fets, situen i contextualitzen els accidents geogràfics i clares en el lector les al·lusions a costums i tradicions antics; per dotar el text de suport contextual; d'altra banda, hi abunden les glosses que supleen, completen o contextualitzen les argumentacions epistolars dels personatges (sovint introduïdes amb les fórmules «esa saber», «casi que diga», «responde a», «podría decir», etc.) i que subratllen la intenció o la naturalesa retòrica de les seves afirmacions («estodizepo rescarnio», per

---

L'element clau és la confusió del cat. *nombre* 'quantitat' amb la paraula castellana homògrafa *nombre* 'nom', al qual cal afegir la traducció de *ealtaveu* per *enotrazo*, probablement a causa d'un error de còpia en el seu exemplar català (*alta* convertiten *altra*).

XVI, 21-27. *Cat.*: «Aquesta guiant mi, he fetes del ribatge de Troy a duptoses vies per les amplexes mars ablanau que féu Farahó. Aquella Venus hadonatami plasents aurese vents suaus, eno és meravella, carella, qui nasqué en la mar, ha senyoria en aquella. Jo prech que ella stigue ferma e, axí com me à ajudat en lo scalfament de la mar, me ajud en l'escalfament de la mia amor e adugue aquests meus delits als seus ports. Nós havem açí a portades flames de amor e no les hi havem trobades» (58v). *Cast.*: «Eaquesta giando a mí, he fechos delariberada Troya dubdosas carreras por las anchas mares con la nao que fizo Faraón. Aquella a Venus hadado a mí plazientes *averese* vientos quedos, et nones maravilla, caella, que naçí en la mar, ha señoría en aquella. Yo ruego que ella es té firme e, asy como ella me ha ayudado en el escalfament de la mia amor, trayga a estos mis delites a los sus puertos. Nos avemos aquí traydas flamas de amor, mas non las avemos y traydas» (44v). *averes* sembla un error per mala lectura del català *aures*, o per l'error *aures* > *auers* en el manuscrit català.

¹⁸ En relació al manuscrit català de París, afegiré només que el manuscrit castellà s'obre amb un avalu inicial de les epístoles, en la qual es reproduueix parcialment els *accessus* (ff. 2r-3v).

exemple).¹⁹ Hi tenen un certapresència les remissions internes (a una altra epístola o a una altra glossa) i són, en canvi, molt escasses les glosses adduint autoritats o llocs paral·lels (gairebé sempre el mateix Ovidi). Ja veurem que l'exclusió de les glosses gramaticals no és tan absoluta. Però això no afecta els marges del manuscrit sevillà sinó la traducció catalana d'Ovidi i els mètodes de l seu autor. Per tal que el lector pugui fer càrrec de la diversitat tipològica de les glosses castellanes, en transcripció s'ha segons les categories establertes més amunt.

a) Identificació

I, 101-102: Costumbre era antiguamente que aquel que era más acostado a sangrecerravalosojos[a]aquelquemoría.(5v)

II, 35: Viento es dicho aquel que sopla fuertemente; oratge, aquel que sopla quedo.(6v)

II, 37-38: Ejeu fue padre de Theseu, e Theseu, padre de Demofon. Ejeu se afogó en la mar quando vido venir la nao de Theseu con velas negras, e después fue fecho dios del mar. Epone Ejeu por su padre Neptuno, que es dios del mar.(6v)

IV, 47-48: Estodize por los sacerdotes de Bacus, que está cerca Troya en el valle de Yda, las quales sacerdotas sacrificaron de noche, e quando avían bien bevido tocaban los tamboretas.(13v)

IV, 115-116: Theseu, por consejo de Adriana, levó un gran copo de estopa e de pez, e, quando el Minotauro lo quisó tomar, él gélolo en la boca, e, mientras que él gélolo arrenca de los dientes, él lo mató con la maça.(14v)

V, 113-114: Apollo demandó a Casandra que yugiese con ella e darle ya a saber las cosas aveniras. Ella non lo quiso, por que Apollo fizó que non fuese creyda de cosa. Ea quella muchas vegadas avía dicho a Hoenone que Paris tomaría a Elena e dexaría a Hoenone.(17v)

VII, 31-32: Nota que Venus ovó dos hijos, uno del eal matrimonio, es a saber Eneas, que ovó de Anchixe, e otro del eal matrimonio, es a saber Cupido, dios de amor, que ovó de Mares.(21v)

¹⁹ És clar que les tipologies que he establert, basades en la funció, no són estanques, i que moltes glosses es poden adscriure a més d'una categoria. Per als problemes de categorització de les glosses de *auctores*, remeto a Schwarz 1977, Hexter 1986:30-33 i Reynolds 1996:28-33.

VIII, 3: Antiguamente los subcesores avían las ymá genes de sus predecesores delante, en las quales eran escritas la proezas que avían fechas, por que, quando alguno guardava la ymagen de su padre e de su tío, era provocado a fazer proezas porque le pareciese. (24v)

IX, 42: Esperança es de bien que es avenidero, como [miedo] es de mal. E a las vegadas es mayor la esperança que el miedo, e así el miedo es vençido por la esperança. A vegadas es el contrario, e aquella ora la esperança es vençida por el miedo. (27v)

IX, 111-112: Quando Ércoles ovo muerto el león, cubrió de su cuero el escudo, el qual escudo y olante levava en el costado. (28v)

XIV, 9: Quemavan [en] tonçeshachas, así como agora quemañirios. (47v)

XVI, 303-304: Quando Menalao partió de su casa, dexó mayordomo e guardadora Paris, e Paris dixo a Menalao: «¿Cómo serás y yo quiero fazer unacosae Elenan non querrá?» Dixo Menalao: «Yo le diré que tu seas en lugar de nos», e Paris entrepetó las palabras en otro entendimiento. (46v)

XVIII, 81-82: Cestos [sc. Cèix] fue marido de Alciones, el qual, demientra que [...] Febus en la slade Caro, [sea] fogó. Equandolos opoella, que avía vista en sueños la ymajen de su marido asy muerto, por grant dolor fue mudada en have de su nonbre, e semejante su marido. (52v)

XVIII, 149: Los de Tiros son pueblos de la tierra de Feniçia, do Dido e los navegantes de aquella tierra han consideración de su viento a la Orça Mayor, es a saber, alas estrellas llamadas Elicóne Aritón. (53v)

XX, 105-106: Actehón vido a Diana despojada e ella, yrada, mudólo en çiervo. (59v)

b) Argumentació

II, 146-148: A questo es el petafio: «Demofon...» (8v)

IV, 109: Prueva aquí que agora lo puede mejor fazer que otravegada. (14v)

IV, 165-166: Dicho es de suso, e faze argumento que e mejor deve ella corromper Ypólito. (15v)

VII, 34: Es a saber, que élfaga a tal manera que yo aya ansi de amor. (21v)

VIII, 8: Casy que digua, daño faze a ty a questo que e fazes, porque yo he marido. (24v)

- VIII,23-24: Asy comomipadrefizopor cobrar Elena. (24v)
- IX,12: Dize umilde, ca Yolanteerabárvaraecati vaeumilde. (27r)
- IX,49: Aquí ha una color de retórica que ha nombre e preocupación, quando dize que non recuentaerrecuéntalo. (27v)
- IX,v.104: Fabla por manerade escarnio. (28v)
- IX,133-134: Aquí fabla maravillándose. (29r)
- X,27: Podría dezir alguno: «¿Cómo podistes subir?» Responde. (30v)
- X,56: «¡Olecho! dosavemos, etcetera». Fabla con ellecho. (30v)
- XI,3: Puede secontinuarasy: «Yo escriboaty el amiepístola es nueva, e por eso non deve aver en ella algunatacha, pero sila miletra (...). (32v)
- XI,77: Pone comparación abta. (33v)
- XII,9-10: Ovidiousa mucho una figura que se fazee quando o me pone lo que es primeropor lo que se sigue, así como aquí, casilanao de Jasón non fue se con él venida, Medeano avría conoçido a queste. (35r)
- XII,185-186: A estas palabras se pueden mejor entender de lo que va delante, quando dize: «Non será algun tenemigo de Medea», etcetera. *Menos que mi coraje*, ca mayor mal entiend[o] a fazer dentro en mi coraje que yo non digo. E se puede entender a questo que se sigue, es a saber, que eteruego esuplico de boca, mas nondecoración, el qual tengo amargo, sobervioso e gruesocontraty. (37v)
- XII,209-210: Ella fazee questão e responde: «Sy». Ay una color de retórica que ha nombre signa. (38v)
- XIII,55-56: Alega otrarazón. (39r)
- XVI,333-334: Recuenta las onores que serán fecha sa Elena quando yrá por Troya. (46v)
- XVII,7-11: Aquestosedeve leer preguntando. (47v)
- XVII,26: E otra cosa non puede fazer. Responde a questo que dixo Paris: «Pues por buena razón amóaty Teseu». (47v)
- XVII,69-70: Casi que diga: si a ty consiento, mejor lo faré por la tu belleza que por los tus dones. (48v)
- XVII,193: Quiere provar Elena que ellos entramos se deven amar, e dize «Amor non es çierta», etcetera. (50r)
- XVII,199: Agora induze a su proposición los enxemplos, e dize que, semejantemente como los otros dexaron las sus enamoradas e tu dexaste la tuya, asy tefarías demy. (50r)

XVIII,37: Enderesçasuspalabrasalatrasmontana   oaquilón,quetodoesuno.
Eaquilónhabozdemásculo,easysehalatrasmon   tanaenlatyn,queledizenbórea.
(51v)

XX,230: Puédeseleerynterrogando,(61v)

c) Textiautoritats

V, 1-2: Algunos han aquestos viesos, otros non, e   deven seer puestos al
començamientodela letra.(16r)

VII,53: Virgilio, enellibrode Eneas, escribel   astenpestadesquesufrióEneas
quandopartióde Troya.(22r)

XVIII, 98: Asy como solían fazer los enamorados se   gunt Ovidio, que dize:
«*Verba das [sic] omnis amans* » [*Rem. am.* 95], ‘Palabras de engaño dize todo
amante’. Mas esto verdataera.(52v)

Sim’ heestèsen l’ exemplificació és només per most   rar la varietat dels materials i les
diverses maneres com les glosses es poden relaciona   rar amb el text (nos són les úniques;
he obviat exemples de restitucions o aclariments no   marcats per fórmules
introdutòries perquè són poc il·lustratius sense e   l text que comenten). Un cop ens
n’ hem fet càrrec, la pregunta és automàtica: es tra   ctad’ unes glosses privatives de la
versió castellana (o fins i tot d’ aquest manuscrit   en particular), o bé és una versió al
castellà d’ aquelles glosses de Guillem Nicolau, que   haurien acompanyat el text de
l’ original català que va fer servir el traductor ca   stellà anònim?

Al meu parer, hi ha prou indicis per afirmar que,   efectivament, som davant
una traducció de les glosses catalanes que acompany   aven el text català de les
Heroides. Aquests indicis són de dos tipus. D’ una banda, te   nim els indicis interns
derivats de qüestions textuais i de transmissió, de   les característiques lingüístiques de
les glosses i de les remissions a referents cultura   ls o literaris catalans; de l’ altra,
indicis externs, com ara els rastres que les glosse   s testimoniades pel manuscrit de
Sevilla poden haver deixat en autors catalans que s   abem que han conegut o usat la
versió catalana de les *Heroides*, adquireixen, com veurem, valor probatori.

3. Una traducció de glosses catalanes

L'únic indicí clàr relacionat amb la transmissió de text, on, d'acord amb la totalitat de la tradició medieval de l'obra, s'interromp l'epístola de Cídice a Conci: «quos vere o paucos ne vel itesse mihi» (XXI, 14). La versió castellana presenta l'equivalent exacte d'aquest vers («los cuales yo temo que ella quiera que sean pocos a mí» [62r]), idèntic com és previsible al text català del manuscrit de París, que, tanmateix, presenta una aparent ampliació: «los quals jo tem que ella vulla que sien poch a mi, çó es, que muy retost» (86v). És clar que som davant la integració d'una glossa al text. Que no es tracti d'una intervenció casual d'un copista ho demostra l'existència d'aquesta glossa en diversos manuscrits llatins («id est ne in breui moriat»). I també el fet que al manuscrit castellà hi ha exactament la mateixa glossa marginal: «es a saber, que yo muera ayna» (62r). En algun moment de la transmissió del text català, un copista va integrar al text una de les glosses marginals del seu exemplar (i tant li fasilà còpia resultant tera glossada o no). El manuscrit de París és un dels descendents d'aquest error de còpia, del qual necessàriament estava exempt el manuscrit que va donar origen a la versió castellana. I que van existir manuscrits catalans sense aquesta addició ho demostra un testimoni documental de 1424, on es registren unes *Heroides* amb l' *explicit* «Vulla que sien poch a mi» (Badia 1993:55).

Els arguments lingüístics es concreten en la presència de catalanismes a les glosses. No ignoro que la identificació d'elements lingüístics de dependència catalana inequívoca és problemàtica, i que molts elements lèxics i usos semàntics d'aparença catalana tenen carta de naturalesa en castellà o, tot i essent possibles catalanismes, estant documentats en el castellà literari de la baixa edat mitjana. Arabé, en el cas que ens ocupa tenen alguns catalanismes flagrants i, sobretot, una tal acumulació de mots, sentits, usos i expressions explicables per una font catalana, i en general rars o totalment aliens al castellà, que només es pot concloure que som davant la traducció d'un original català. Per exemple, són catalanismes lèxics i semàntics evidents l'ús del verb *guardar* en el sentit de 'mirar', exclusiu del català (i de l'occità i l'italià) i, en canvi, desconegut del castellà («yo guardava a ty tanto como pude»), el substantiu *esdevinedor* ('esdevenidor'), els adjectius *despojada* amb el sentit de 'nua' i *acostado* amb el sentit de 'acostat, proper', així com la recurrença de la construcció impersonal amb *ome*, corresponent al català *hom* («dize el omne que un mal non viene solo», «non sueña ome», «quando omenada»), la perífrasi *avertonbre* («Gigio fue un rey delacasa delqual fue uno que avianonbre (...), que con uno que avianonbre Cadino

fue a Tebas»), la conjunció final *por tal que* regint subjuntiu («Por tal que mejor pudieses judgar de las sus fermosuras», «por tal que e non faga enojo al furto de su huespe»), la conjunció concessiva *yaseaque* o *yaseaseaque* (corresponental català *jatsia, jatsesia*), la locució *yotodosolo*, l'ús insòlit de «salir a la carrera» («quando salíasamialacarrera»; també a la traducció del text, «saliránatyacarrera»), molts casos de concordança del participi en construccions passives amb l'auxiliar *ser* («son estadastornadas»), l'ús de *colgaren* amb el sentit de 'dependre de' («calami salud cuelga en la suya»), etc. En aquest context, la presència de mots més o menys documentats en castellà, però d'ús corrent en català, apuntenecessàriament cap a una única direcció (així, el substantiu *tamboretas*, també usat en el cos del text traduït en català *tamborets*, l'adjectiu *enbriagas*, els verbs *caldre, adobari guarir*, els participis *comovidao removida*, etc.).

Els indicis lingüístics adquireixen més valor si ens fixem en una curiosa casuística que afecta la relació del text amb les glosses. Algunes glosses incorporen una citació del text: o del text que expliquen, o del text d'una altra epístola que s'aporta com a complement contextual de les argumentacions d'un personatge determinat, compassademanerasistemàticaenl'epístolad'Helena a Paris (XVII), on almenys tretze glosses són d'aquest tipus. En principi, se suposaria que el text citat a la glossa hauria de correspondre amb el text de l'loc corresponent de la versió castellana. Però no sempre és el cas. Al contrari, hi ha casos de no coincidència que demostren que les glosses no s'han executat sobre el text castellà, sinó sobre un altre text que versemblantment és la versió catalana original, com mostren els exemples següents.

IV, 120. *Llat.*: «nectantomaterpignoretutafuit». *Cat.*: «Ne per tal fill [com] tu est [ta] mare fou segura» (14v). *Cast.*: «Nin por tal fijo Tamara fue segura» (14v). *Glossa*: «'E por tal fijo tu madre fue segura'. Deviéralo seer, ca mayor amor su ele aver entre marido e muger, asy como aquestos non lo heran quando engendraron a Ypólito» (14v). Mentre que la versió castellana del text presenta un error atribuïble al traductor, ja comentat més amunt, la glossa no té l'error; la lliçó correcta *tu madre* ha de derivar forçosament d'un altre text, possiblement català.

XIII, 131. *Llat.*: «Quid petitur tanto nisi turpis adultera bello?» *Cat.*: «Què demenats vos altres grechs ab tan gran batalla, sinó la lege adúltera?» (53r) *Cast.*: «¿Qué demandades vosotros griegos con tan grand batalla, sy non la malvada adúltera?» (40v) *Glossa*: «Ffea erapor adulterio efermosa en persona» (40v). Si bé el traductor del text ha optat per un sinònim que és subratllit el

sentit moral de l'adjectiu *llege* («lletja»), a l'hora de traduir la glossa ho ha fet amb l'equivalent literal *fea*.

XVII, 67-68, amb remissió a XVI, 337-338: *Llat.*: «Dona pater fratresque et cum genetrice sorores / Iliadesque omnes totaque Troiadabit». *Cat.*: «Mon pare e mare, e mos germanes e germanes, e totes les dones de Troya e tota Troya daran a tu dons» (62v-63r). *Cast.*: «Mi padre e mi madre e mis hermanas e todas las mugieres de Troya e toda Troya daran a ti dones» (47r). *Glossa*: «Que los dones que prometes. Responde a lo que dixo Paris: 'Mi padre e mi madre e mis hermanas e todas las dueñas de Troya e toda Troya daran a ty dones'» (48v). Aquest cas es pot reduir al sinoníma *mugieres / dueñas*, que, si bé pot ser fàcilment atribuïble als copistes, té la particularitat que el text de la glossa (*dueñas*) s'acosta més al *dones* del original català.

XVII, 75, amb remissió a XVI, 27: *Llat.*: «Attulimus flammas, non hic invenimus, illas». *Cat.*: «Nós havem açí aportades flames de amor e no les hi havem trobades. E aquestes són stades a mi causa de tan longa via» (58v). *Cast.*: «Nos avemos aquí traydas flamas de amor, mas non las avemos hi traydas. Aquestas han seydo causa de tan luenga carrera» (44v). *Glossa*: «Más amo a ty por los males que por mí as sofrido que non porque amas a mí. E rresponde a questo que Paris dixo: 'Nos avemos [tra]ydas flamas de amor e [...] avemos falladas. Aquestas son estadas causa de tan luenga vía'» (48v). La primera variant no és rellevant perquè és un error probablement de còpia (el segon *traydas* en comptes de l'equivalent de *trobades*, probablement *falladas*). En canvi, la segona és més interessant perquè, com en el cas anterior, el text citat a la glossa es manté més a prop, sintàcticament i lèxicament, de la versió catalana (noteu especialment *son estadas / són stades* vs. *han seydo*, il·l·coincidència *via/vía* vs. *carrera*).

XVII, 157-158, amb remissió a XVI, 299-300: *Llat.*: «Sed tibi hoc suadet rebus, non voce, maritus, / neve sui fur tuis hospitis obstat, abest». *Cat.*: «Emperò ton marit a mon estatu defet, no de paraules, que fasses ço que jo deman, lo qual és d' açí partit per ço que no fassanosa al furto de son hoste» (62r). *Cast.*: «Enpero fumarido a mon estóaty de fecho en non de palabras que yo demando, el quales de aquí partido portal que non faga nuzimiento al furto de su huesped» (46v). *Glossa*: «Responde a lo que dixo Paris: 'Tumarido es de aquí partido por faga enojo al furto de su huespe'. Semeja a ty que por eso se dende fuese que nos diese lugar, e non es aquesta l'arrazón, ca por causa legítima es ausente» (49v). La glossa és idèntica entot a la lectura comuna dels textos català i castellà, llevat del substantiu *enojo*, que clarament no depèn del text de la versió castellana i es podria explicar pel català.

XX, 126: *Llat.*: «dicere nec possum, quid minus ipse velim». *Cat.*: «e no pusch declarar qual de aquestes dues coses volria menys» (83v). *Cast.*: «E non puedo declarar qual destas dos cosas valdrían menos» (60r). *Glossa*: «Canonquerríalaunanin la otra» (60r). L'error de traducció que presenta el text castellà (*valdrían*), que podria haver estat induït per un error d'un copista català (*valria* per *volria*), no ha afectat la glossa, que manté, amb independència del text castellà, la lliçió bona *querría*.

El darrer argument intern és de caràcter cultural, i està contingut en una glossa a XX, 28 (*llat.* «sollertem tu me, crede, puella, facis», *cat.* «Creu-me tu que tu as fet mi enginyós» [81v], *cast.* «cré[e]me que tu as fecho a mi engeñoso» [58v]) en què s'addueix una doble autoritat a propòsit del amor i l'enginy:

«*Fac tantum incipias, sponte diserta eris*». Quiere dezir 'comiença el exercicio de amar, luego ende serás sutil'. Por aquesto dize el Cerverí que «amordobla el ingenio» (58v).

La primera autoritat és ovidiana (*Ars am.* I, 610, amb la variant àmpliament testimoniada *incipias* per *cupias* i l'error *diserta* per *disertus*) i apareix en manuscrits llatins de les *Heroides* glossant el mateix vers. Els mateixos manuscrits glossen l'adjectiu *sollertem* amb els sinònims *acutum*, *sapientem*, que expliquen la traducció «enginyós» i, probablement, l'adjectiu «sotil» de la glossa castellana (versemblantment traduït al català «subtil»), i és la relació de causa i efecte entre la pràctica del amor i el millorament intel·lectual que va dure el glossador a aduir una prestigiosa autoritat de la tradició poètica local. Efectivament, els versos 12-13 de la cançó «De pena'n mal e de mal en martire» (113) de Cerverí de Girona fan exactament: «Ffolh! tu no pots ses amor far ne dire / mots prims ni clars, qu' amor doble l' engeny.» (Riquer 1947:319)²⁰

Com he apuntat, els indicis externs són probatoris i es concentren en el *Tirant lo Blanc*, l'únic text quatrecentista en què s'ha demostrat la utilització de la traducció

²⁰ Com ha fet notar Miriam Cabré (1999:32i74), la cançó es conserva únicament en el cançoner català Vega-Aguiló (Biblioteca de Catalunya, mss. 7 i 8). El fet que sigui l'única peça de Cerverí d'aquest cançoner, i els rastres evidents que ha deixat en cançons d' Andreu Febrer i de Jordi de Sant Jordi (i pot ser d' Ausiàs March, cf. «dobra'l ml' enginy perco ntemplar amor» a II, 38), fan pensar que devia ser una cançó famosa. Prou famosa perquè el glossador (o fins i tot un copista) l'agermanés amb Ovidi l'horad' il·lustrar els efectes benèfics del amor sobre l'enginy del enamorat.

catalanades *Heroides*. Is'hi hausat d'una manera—assimilant literalment el text, sotmès a variacions de més o menys abast—que permet aïllar molt exactament on comença i on acaba l'ús de la font.²¹ En alguns casos, Joanot Martorell ha sotmès el text ovidià a alguna mena d' *amplificatio* que, almenys en tres ocasions, coincideix exactament amb el text del glossa castellana, i que uenoméspot voler dir una cosa: que Martorell treballava sobre un manuscrit glossat de les *Heroides* catalanes i que ocasionalment va assumir text i glossa en la prosa del *Tirant*. El stress lloc identificats són els següents.²²

Al capítol 178, un llarg parlament de Tirant adreçat a Abdal·là Salomó recull diversos passatges de l'epístola de Leandre a Hero. Vegeu-ne un fragment: «Yo, donzelles, no sé qual és major dolor. Consellau-me vosaltres, d'ésser luny o prop del quemés ame. *Lasperança de la senyor princessa, ara que la tinch prop, m'escalfa per la flama qui m'crema, masaquest foch mou amísovintalàgremes de pena*. Elo qui stà luny, encara que tinga molta sperança, no l'escalfa tant la sperança com la flama, e, per consegüent, la pena és més simpla e més és larga, e lo qui és més prop cremamés fort» (ed. Hauf 1990 I:424; edito encursiva els fragments corresponents a les *Heroides*). El text ovidià corresponent, en versió catalana, fa així: «Jo no sé si amaria més ésser remogut luny de tot lo món e haver de luny *lasperança de la mi dona, que ara, com ella és pus prop em'escalfa per la flama pus acostada amí, e he tot stemplasperança en lo cosa. Jo tench qu' així ab la mi amàço que am, tan poca distància ha entre nós. Ha mesquí! Aquest acostament mou mi sovén làgremes de penes*» (XVIII, 175-180) (74r).²³ Arabé, la glossa al passatge del manuscrit de Sevilla no solament dóna compte de la segona part del fragment del *Tirant*, sinó que, en fer explícita la *questio* subjacent al passatge ovidià, explica també que Tirant s'adreça a les donzelles plantejant el seu problema en forma de qüestió: «Así que paresçe que quiere fazer una questión: *qual ha mayor pena entre a quel que es lueña de su migao a quel que es çerca*; ni en lo nin el otro non la puede aver, mas está en esperança.

²¹ Per a les tècniques imitatives de Martorell i els seus usos del' Ovidi epistolar, vegeu Pujol 1997 i 2002 a: 87-141.

²² Probablement no són els únics. L'estat de conservació del manuscrit de Sevilla, juntament amb el fet que he treballat sobre còpies micro fotogràfiques, no permeten llegir ni tan sols parcialment les glosses d'alguns folis.

²³ Cf. el text de la versió castellana: «Yo no sé si amaría más [seer] removido lueña [...] la sperança de la mi muger, que agora [...] es más çerca e más ca liente por la flama más acostada [amí] [...] la esperança en lo cosa. Yo tengocasy con la mi amí noloqueamo, tan poca distancia ya entre nos. ¡A mesquino! Aquestemi acostamiento mueve amí ameno dolágrimas de penas» (54r).

*Aquel que es lueñe ha más luenga e speranza e porco nseg[u]ient más luenga pena, e
aquel que es más çerca que [ma] más fuerte* »(74r).²⁴

El segon exemple és al capítol 214. El parlament d' *e Plaerdemavida* que l'enceta incorpora un parell de frases del' epístola XIV (Hipermetra a Linceu) i una de la XIX (Leandra Hero). De les dues frases del' epístola d' Hipermetra, una (XIV, 49) té un evident caràcter sentenciós («Mas yo veig que temore pietat contrasten als cruels ardiments» [ed. Hauf 1990 I: 471], pràcticament idèntica al text de l'Ovidi català [75v]), i crec que és aquest caràcter el que atreu també dues sentències més, però a aquesta vegada provinents de les glosses a uns versos una mica anteriors de la mateixa lletra: «Enosab lasenoria vostra que a prés de peccarse segueix penedir? (...) E per ço se diu en la nostra terra un exemple vullgar: 'qui és piadós e puix se penit, no deu ésser piadós dit'» (ed. Hauf 1990 I: 471-472). Compareu amb «Ca después pecando [*corregir de pecado* ?] se sigue repenir» (*ad* XIV, 13-14 [41v]) i «Quier dezir que si alguno es piadoso e después se repiente, que non deve seer piadoso dicho» (*ad* XIV, 16 [41v]).²⁵

Acabem: la lamentació de la reina Maragdina al capítol 319 assumeix molt intel·ligentment dos breus passatges gairebé contigus del' epístola d' Ariadna (X, 37-38 i 45-46), entrelaçats amb una glossa al primer passatge que, al seu torn, ha estat lleument amplificada: « *Com jayonopogués cridar ni plànyer* , lamentant la mia fort desventura, *plorava, per çoques ino hoÿen la mia veusentisse nloplor . Què podien fermés los meus hulls, sinó que plorassen, puix no ·lspodien veure? Eloque·mfallia a la veu, aumentava en plant e batiments, mesclant·ho tot ensemps amb les mies làgrimes*» (ed. Hauf 1990 II: 675). Llegim tot seguit el text ovidià, amb les glosses corresponents (disposades, com en el manuscrit, amb reclams alfabètics):

Jodeyia aquestes coses, *e allò qui fallia a la veu jo ho complia
abplant^c, e batiments foren mesclats^d ables mies làgrimes (...)
Ja erestolt als meus vullstant^h queno·tpodia veure, eladonchs*

²⁴ La influència de les *questionid'amore* del *Filocolo* de Boccaccio que vaig postular en un altre lloc per a aquest passatge (Pujol 1999: 184) se sobreposa, doncs, a una font molt més concreta.

²⁵ En aquest darrer cas, noteu de passada que la rima *penit/ dit* només té sentit en català, i que justament la versió castellana, en el seu literalisme, la malmet. El passatge glossat (XIV, 13-16) fa així en la versió catalana: «Emperò ell no porà fer que diguen que jo, qui muyr, me pineda. No deu ésser dit piadosa aquella qui pesa com homés stadapeni dint. [...] si Dana use les mies cruels germanes del fet scelerós que an fet. Aquesta fahena de penedir sollen los fets cruels seguir» (54v). La llacuna és també al text castellà (cf. el text llatí del v. 15 : «Paeniteatscleris Danaumsaevasquesorores»).

plorétant, que les mies làgrames galtes foren fetes flaques per
 la dolorans que m'lexàs de plorar. *Quina altra cosa podian fer*
los meus vulls sinó que plorassen tu, pus no podían veure les
tues veles? (39v)

^c *Quando non podia hablar, llorava, por tal que si non me
 oyese labozoyese sel llo* .

^d *Mientra que y o llorava yo me fería.*

^h *Yo guardava a ty tanto como pude, e después que non te pude
 veer; qué otra cosa quedava que fiziese syno llorar?* (30v)

Un cop mostrades totes les evidències internes i externes, la reconstrucció més versemblant és la següent. Entre els anys 1389 i 1390, el capellà reial Guillem Nicolau va executar una traducció que, tal com manifesta en la carta tramesa a la reina Violant, va completar amb un aparat de glosses marginals, tot i que no hem conservat cap testimoni del text català glossat. Això no voldria dir que no hagin existit: sembla clar que la versió castellana anònima es va executar sobre un manuscrit d'aquesta versió glossada, que també era la versió que tenia Joanot Martorell a la seva taula de treball. És també del tot plausible que la versió castellana es fes en dues fases: una primera de traducció del text, prescindint de les glosses marginals, que haurien estat traslladades en un segon temps pel mateix traductor —o una altra persona—, amb mínimes diferències de criteri que el van portar a traslladar molt més literalment (de vegades gairebé a transliterar) les glosses que no pas el text. El manuscrit de la Colombina és l'únic supervivent d'aquest estat textual. Proposo, per tant, identificar les glosses del testimoni únic de les *Heroides* castellanes anònimes amb una versió castellana de les executades per Guillem Nicolau entre 1389 i 1390.

Queda per explicar per què els testimonis catalans no tenen glosses. Una possible explicació és que el text s'hagués divulgat sense, i que la tradició catalana que ha sobreviscut el testimoni i la versió sense glossar. Contra aquesta interpretació es pot objectar el fet que la reina, el 1390, urgia Nicolau a acabar la feina i enviar-li el text amb la glossa, que és el que devia fer, i, de fet, la invalida la sola presència d'una glossa interpolada just al final del text, com s'ha comentat a l'apartat 3. L'altra explicació possible és que el text es va divulgar amb les

glosses, però que en algunes còpies manuscrites se'n va prescindir, o per voluntat de qui confeccionava el llibre, o perquè es va deixar la còpia de les glosses per a un segon moment que no va arribar mai. Aquest podria ser el cas del manuscrit de París, si volem donar algun valor no estrictament decoratiu a la impaginació: una caixa d'escriptura de dimensions limitades, amb uns marges (alternativament el dret i l'esquerra, i l'inferior) especialment generosos, que semblen fets expressament per acollir les glosses. Però tendixo a creure que no és una supressió atzarosa, sinó voluntària si tenim en compte una altra particularitat que afecta el text, i que s'ha al·ludit més amunt: l'absència de la *intentio auctoris* dels *accessus* a totes les lletres catalanes, contrastant amb el sistematisme amb què apareix a la versió castellana. Absència o, més exactament, supressió, que es demostra fàcilment comparant les versions catalana i castellana dels *accessus* amb la seva font llatina, de la qual m'ocupo amb més detall a l'apartat següent. Vegeu com és aquest exemple:

Adriana fo filla del rey Minos, rey de Cret, qui tramà
 Androgeu, fill del déu de Athenes, hon havia studi; al qual
 Androgeu aquells de Athenes havents enveja quant lo svença
 en sciència o en cavalleria, gitaren-lo per unatorra, a venjança
 del qual Minos vench ha la ciutat de Athenes e pres-la.
 Entretant, la muller de Minos jagué ab un toro, edaquellagué
 lo Minotaur. E despuys Minos demanà aytaltrahuta aquells de
 Athenes, que a la fi de tres anys li donassen ·ix· hòmens que
 fossen devorats per lo Minotaur. Los de Athenes gitaren sorts
 qui hi iria. La terça sort caygué sobre Theseu, fill del rey de
 Athenes, qui per ajuda de Adriana oucís lo Minotaur, epuys en
 loribatgedelaislade Chia, quant se'ntornava, jaquífella sola,
 del qualloch trameta ella aquesta letra. (38rív)

Adriana fue fija del rey Minos, rey de Cret, que enbió a
 Entrogeu, fijo del dios de Athenas, endo avía estudiado; al qual
 Endrogeu aquellos de Athenas aviendo envidia quando los
 vençia en çiençia o en cavallería, echáronlo por una torre, a
 vengançadel qual Minos vino ala çibdat de Athenas e tomóla.
 Entretanto, la muger de Minos yoguo con un toro, e de aquel
 ovo el Minotauro. E después Minos demandó atal tributo [a]
 aquellos de Athenas, que a la fin de tres años le dariesen nueve
 omes que fuesen destruydos o devorados por el Minotaur.
 Los de Athenas echaron suertes quién yría. La terçera suerte cayó
 sobre Theseu, fijo del rey de Athenas, que por ayuda de
 Adriana mató el Minotauro, [e] después en el ribatj de la isla
 de Cía, quando se tornava, dexó a ella sola, del qual lugar
 enbió a ella aquesta letra. La intención suya es de cumplirse

lasoladeslealtaddeTheseu.Entençióndelactore srepndera elladelocoamor,locamenteamóaestraño . (29v-30r)

Minos rex Crete misit Androgeum filium suum Athenas , in quibus *regebantur scole* [*erat studium*]. Cui Athenienses invidentes a quadam turri precipitaverunt. Ad ulcio nem cuius Minos venit Athenas et Athenienses debellavit. Sed interim uxor sua concubuit cum tauro *et peperit Minotauro* [*et ex eo peperit M.*]. Quod Minos recognoscens talem tributum peciit ab Atheniensibus, ut in fine trium annorum *novena* [*novem*] corpora hominum mitterent *ad opus Minotauri* [*que a Minotauro devorarentur*]. Athenienses vero sorte *elgebant illos, qui mittebantur* [*eligerunt quis iret*]. Tercia sors *accidit Theseo* [*cecidit super Theseum*], qui auxilio Adriagne Minotaurum interfecit. Postea eam in littore Chie i nsule dum repatriaret *reliquit*[*solamdereliquit*], *aquainsula* [*aquoloco*] mittitei hancepistulam, in quaintencio ipsius es tconqueride infidelitate Thesei. Intencio auctoris est reprehendere eam a stulto amore, [*stulte enim amavit quia extraneum*]. (Engelbrecht 2003 II: 25-26, amb les variants que e xpliquen elstextosromànics) ²⁶

La supressió podria haver estat motivada per la voluntat de llevar al text, juntament amb l'aparat gramatical, l'orientació genèricament moral en benefici d'una lectura més estrictament literària. Parlaria a favor d'aquesta hipòtesi el fet que l'epístola XI (de Càncea Macareu) sí que conserva el paràgraf dedicat a *intentio auctoris*, com un residu d'un element que havia estat present entre les lletres ²⁷. L'explicació pot semblar anacrònica, més pròpia de nocions literàries modernes que no pas medievals. Però no ho és si llevem a «literari» valors relatius a l'autonomia estètica del text i ens cenyim al que aquestes lletres podien representar per als lectors medievals: models de retòrica epistolar i de prosa sentimental en un context literari de fascinació per les històries elegíacques de les heroïnes ovidianes. Només cal veure com les feia servir Joanot Martorell. O com les imitaven Joan Roís de Corella i Juan Rodríguez del Padrón.

²⁶ Faig notar de passada que Juan Rodríguez del Padrón llegia un text llatí diferent, més pròxim a l'editat per Engelbrecht. La lliçó errada «fill del déu de Athenes» que comparteix la versió castellana ha de derivar d'un error textual llatí, per conversió de *suumen deio* alguna altra forma flexiva de *deus*.

²⁷ «Entenció és del actor de dependre e hòmense fembras de amorno legudaper Càncea e Machareu, quier engermanse smesclarencarnalment» (42r v). En relació a l'*accessus* llatí, el text català amplia la censura als dos germans. Cf. el text llatí: «Intencio auctoris est reprehendere ipsam ab illicito amore, quia fratrem dilexit» (Engelbrecht 2003 II: 26).

4. La traducció com a glossa

Com la traducció del text ovidià, les glosses marginals de Guillem Nicolau requereixen una edició. Però abans, o simultàniament, requereixen també la seva identificació en manuscrits ovidians glossats que, al mateix temps, poden aportar-nos informació preciosa sobre el procés de traducció. No oblidem que un traductor és un glossador i que la incorporació de glosses, subsumides en el text o com a entitat textual separada, és una prolongació natural de la seva feina. El traductor es fa mitjancer i continuador d'una activitat acadèmica anterior, d'un determinat estat de fixació de les glosses que s'han anat dipositant en estrats successius damunt del text per tal de facilitar-ne la lectura. Al capdavall, un cop desvinculades de l'explicació del mestre de gramàtica i fixades en l'escriptura, es desenvolupen un sistema de signes que, a les interlínies i als marges, condueixen i orienten el lector i li permeten una comprensió més completa d'uns textos gramaticalment complexos, que són ara elusius i al·lusius. Una traducció, doncs, és una explicació.²⁸ Per això en aquest darrer apartat vull apuntar simplement, com a suggeriment per a ulteriors recerques, algunes constatacions i reflexions sobre l'ús que Nicolau fa de les glosses com a base per a una identificació d'aquestes glosses amb alguna tradició acadèmica concreta, per a l'edició crítica de les *Heroides* catalanes i per a la comprensió dels mecanismes que regeixen la prosa literària de la baixa edat mitjana.

Al començament d'aquest article he escrit que la traducció de les *Heroides* de Rodríguez del Padrón es titulava *Bursario* de manera impròpia, perquè l'incipit de l'únic manuscrit que la conserva és ben transparent: *Aquí comiencan las Epistolas de Ovidio* (Saquero & Suárez 1984: 65). De fet, tota especulació sobre el sentit i la raó d'aquest títol impropis que prescindeixi de la tradició medieval de comentari d'Ovidi resulta estèril. I és aquí on trobarem una de les fonts que han donat origen a l'aparat acadèmic que, en graus diferents, presenten les traduccions de Nicolau i de Rodríguez del Padrón: els *Bursarii Ovidianorum* de Guillem d'Orléans. D'aquest Guillem no se'n sap pràcticament res, sinó que estava actiu cap a 1200 a Orléans, una ciutat amb escoles de prestigi que ja havien donat, al llarg dels segles XI i XII, altres

---

²⁸ La definició dels lexicògrafs medievals és ben transparent: «translatio est expositio sententiae per aliam linguam» (Pujol 2002b: 10-17). Partint del cas concret de la versió del *Bellum Iugurthinum* de Sal·lusti, el treball de Lluch 2004, fonamental com a model de metodologia, raona la importància de la identificació de les glosses usades pel traductor i aplica aquest coneixement a la reconstrucció de l'original, a la comprensió dels mètodes de traducció i a l'edició de les traduccions medievals.

comentadors de clàssics en les persones d'Hilari, Fulci, sobretot, Arnulf d'Orléans. L'obra és un compendi de glosses a totes les obres d'Ovidi (*Heroides*, *Amores*, *Ars amatoria*, *Remedia amoris*, *Fasti*, *Metamorphoseon*, *Tristia* i *Ex Ponto*), precedit per un breu pròleg justificant el títol. Les glosses a cada obra són precedides per un *accessus* (en el cas de les *Metamorphosis* també per una *vita Ovidii*) i dues obres, les *Heroides* i les *Metamorphosis*, tenen *accessus* particulars per a cada unitat textual (les epístoles i els llibres, respectivament). Els *Bursarii* van tenir una vida independent, com a comentari a Ovidi, però de seguida van saltar també als marges i a les interlínies dels manuscrits ovidians de la baixa edat mitjana, on es van barrejar amb glosses que s'havien anat sedimentant al llarg dels segles anteriors i on van dotar els textos d'*accessus* i altres materials complementaris.²⁹ Amb tota evidència, Rodríguez del Padrón va treballar amb els *Bursarii*, nos és ícom a comentari independento, més probablement, ja integrats en un aparat marginal. Com que les *Heroides* són la primera obra comentada, l'autor castellà va traduir nosolament l'*accessus* al text que traduïa, sinó també el pròleg general sobre el sentit del títol, que, si bé feia sentit a l'original (un compendi d'explicacions diverses de passatges difícils, com en una bossa [*bursa*] hi ha molts replecs; obé un repositori de coses que cal conservar a la memòria, com en una bossa), no en fa prologant les epístoles ovidianes i, a més, indueix a confusió quan llegim que «este tratado es llamado por su semejable propiedad Bursario» (Suárez & González 1984: 65). I una simple comparació amb el text de Guillem d'Orléans mostra com la versió castellana n'aprofita els *accessus* particulars.³⁰

El punt de partida de la traducció catalana de Guillem Nicolau és el mateix. Com s'ha pogut comprovar amb l'exemple de més amunt, els *accessus* catalans tradueixen amb tota evidència els llatins de Guillem d'Orléans. Admès això, voldria dedicar aquests darrers paràgrafs a mostrar simplement dues coses: que, previsiblement, algunes de les glosses de Nicolau tradueixen glosses de Guillem d'Orléans (però també d'altres alienes als *Bursarii*), i, sobretot, que les solucions

²⁹ Tot i que algunes extractes dels *Bursarii* eren coneguts des del treball d'Alton & Wormell (1960-61: 67-68 i 70-76), la primera presentació sistemàtica de l'obra és la de Shooner (1981), que n'identifica l'autor, en reproduïx fragments i estableix un premercens de manuscrits del comentari i de manuscrits ovidians que han fet ús dels *accessus* i les glosses de Guillem d'Orléans. Una nova breu presentació dels manuscrits conservats a Engelbrecht (1991), que ha estudiat i editat la totalitat del comentari (Engelbrecht 2003, d'on prenent totes les citacions del text).

³⁰ Engelbrecht (2003) reproduïx en els seus aparats els *accessus* de Rodríguez del Padrón, però no entra a estudiar l'ús de les glosses a la traducció.

adoptades per Nicolau a l'horade traduirs'expliqui en contínuament per glosses, dels *Bursarii* o d'altra procedència, testimoniades en manuscrits llatins de les *Heroides*.

El nombre de glosses marginals provinents dels *Bursarii* és limitat, per diverses raons: l'escassetat de glosses del mestre d'Orléans a algunes epístoles, el caràcter molt gramatical del comentari (sintaxi, si nònims, figures) i el fet que, en incorporar-se als marges dels manuscrits d'un text amb tradició de comentari escolar, s'hans substituït o escrit moltes glosses. Tanmateix, n'hi ha rastres evidents, sobretot en l'epístola XVII (Helena a Paris):

II, 42. *Mystica sacra, ·i· sacra significancia. Vel mystica, ·i· figurativa. Quadam enim figurativa representacione deferentur faces antesponsum et sponsam. Sicut enim facessib iad invicem mutant lucem, ita reciproca debet esse viri et sponsae dilectio.* (Engelbrecht 2003II:14)

Por figurativa representación eran traydas fochas encendidas antiguamente en los matrimonios (...). (6v)

XVII, 17. *Sinon est ficto. Ad hoc respondet, quod Paris dixerat: Non vultu cetera duro, perlege, sed forme convenienter te tue.* (Engelbrecht 2003II:32)

Responde a questo Elena que Paris dixo: «Non leas l'as otras cosas con caradura». (47v)

XVII, 23. *An quia vim nobis. Ad hoc respondet, quod Paris dixerat: Ars merito, quin overat omnia Theseus et visaes tanto dignar apinaviro.* (Engelbrecht 2003II:32)

E otra cosa non puede fazer. Responde a questo que dixo Paris: «Pues por buen razon amoaty Teseu». (47v)

XVII, 43. *At peccent alie. Ad hoc, quod dixerat: Lis est cum formamagnapudicie.* (Engelbrecht 2003II:32)

Que son castas. Responde a questo que Paris dize: «e grant contraste ha fer mosura e castidat». (48r)

És clar, però, que l'abundància de glosses marginals de Nicolau descarta els *Bursarii* com a font única. L'evidència que algunes d'aquestes glosses tenen correspondència en glosses marginals o interlinears testimoniades en manuscrits llatins tardans de les *Heroides*³¹ dibuixa ja el tipus de manuscrit que ha servit de model al traductor: un text

³¹El manuscrit parisenc cita la nota 33 en proporcions: I, 101: «Lam uert guarda orden ca quien pr secundum ordinem quando qui prius nascitur prius moaque l' que eram ás acostado as angrecerravalos ojo antiquos quod propinqui or genere claudebat oculos micionan ombrosos exemplos. Cf. només aquests dos imeronas ce primero muere» (5v), «Fata dicuntur ritur». I, 102: «Costumbre era antiguamente que s[a] aquel que moría» (5v), «Eratautem mosapud orientis».

llatí acompanyat d'un aparat escolar constituït pel s *accessus* dels *Bursarii* i per glosses d'origen diversos—inclòselcomentarideGuillemd'Orléans.Aquestatipologia demanuscritsolpresentar, *accessus*apart,trestipusdeglossabendiferenciats:d'una banda, glosses informatives situades al marge (del tipus de les glosses castellanes exemplificadesal'apartat2a);del'altra,glosses interlinears,majoritàriamentlèxiques oquesupleixenelements gramaticalsel·lípticos obreentesos,iglosses marginalsde caràcter gramatical, dedicades a restituir l'ordre lògic de la frase (del tipus «sic construe» i similars), a fer aclariments morfològics o a parafrasejar, completar o interpretar el sentit del text. ³² Si deixem de banda les glosses informatives i les interpretatives, susceptibles d'alimentar el tipus de glossa marginal que redacta Guillem Nicolau, la resta constitueix una autèntica guia de lectura per al traductor, fins al punt que es pot afirmar sense equivocar-se gaire que la traducció catalana de les *Heroides* és el resultat d'haver traduït literalment tant el text d'Ovidi com les glosses lèxiques interlinears, amb la guia segura de les glosses sintàctiques. Els cinc exemples que ofereixo tot seguit, limitats a la primera epístola, només poden ser un tast d'un tema que depassa l'abast d'aquest article, però crec que la comparació entre la traducció catalana i el text llatí, que presento amb glosses interlinears procedents de dos manuscrits ovidians del segle XIII, demostra a bastament el que s'acaba d'afirmar. ³³ Em limito, pertant, a algunes remarques generals. L'exemple (i) il·lustra molt bé tant el recurs directe del traductor als sinònims amb què s'ha glossat el lèxic ovidià (així, *lento* > *tardo* > «tardant», *attamen* > *sed* > «mas», *ipse* > *personaliter* > «personalment», *utinam* > *vellem* > «volguera», *insanis* > *tempestuosis* > «tesmpestuoses», *tardos* > *longos* > «lonchs», *spatiosam* > *longam* > «longua») com l'aprofitament de les restitucions d'elements implícits (*epistulam* > «letra», *uxor* > «mullertua», *precii* > «proesa», *quarsiessetobrutus* > «car,sihofos», *ameoviro* > «de tu», *noctis tedium* > «l'anuch de la nit»). Forneix molt casos dels mateixos fenòmens l'exemple (iii), especialment vv. 45-46, i val la pena notar de manera singular les ampliacions dels exemples (iv) (*moramfaciendi, quodnonredis* > «de

³² Per a la tipologia de les glosses acadèmiques, vegeu la bibliografia citada a la nota 19.

³³ Per al text llatí, he partit de l'edició de Dörrie, però puntualment he assumit sense indicar-ho les lliçons que amb tota evidència presentava l'exemplar de Guillem Nicolau. Les glosses interlinears procedeixen fonamentalment del manuscrit París, Bibliothèque Nationale, lat. 7996; en algunes s'han considerat també glosses procedents del manuscrit Copenhagen, Det Kongelige Bibliotek, ms. 20134°, que edito en negreta. He consignat en forma de nota al peu de cada exemple algunes glosses marginals procedents dels *Bursarii* (i en algun cas de l'esmentat manuscrit de París) per tal d'exemplificar la glossa de tipus sintàctic.

latuatrigua, quenovéns», *inquaparteorbis* > «enqualpartidadelmón», *durusad modumferri* > «dur axí com a ferre»), (v) (*peregrine mulieris* > «de alguna dona strana», *aliepuellequediligis* > «aaquellaquetuames», *talismodoquenescitnisi pararelanas* > «qui nosapalrefersinó obrar delana») i (vi) (*propterannos* > «per los anys», *refugium et auxilium* > «refugi e ajuda»). D'altra banda, les glosses sintàctiques procedents dels *Bursarii* expliquen clarament la construcció i el sentit atorgatalsegonversde(ii)olaconstrucciódels versosafectatsde(iii)o(vi).

(i)I,1-10

Ulixes, jo, Penelope, mullertua, trametatu, tard ant, aquesta letra. Prech-te que no m
rescribes res, mas que vingues personalment tu, qui seràs letra consolatòria a mi.
Certes, Troya, odiosa a les dones gregues, és desgu astada e a penes Príam, rey de
Troya, no és stat detan gran proesa, netota Troya . Volguera que quantaquelladúlter
Paris anà en Grècia ab lo seu navili fos offeguat e n les aygües tempestuosas. Car, si
ho fos, no aguera jagut freda en lo lit desert, ne desemparada de tu me complanyere
dels dies qui se'n van lonchs, ne la tela penjable lassara les mans víduas a mi volent
enganar l'anuch delanitlongua.

Hanc^{epistulam} tua^{uxorscilicet} Penelope^{i-tardoetindignantirepatriare} tibi mittit, Ulixes.^o
Nil^{pronon} mihi rescribas^{omarite}, attamen^{unaestdictio-i-sed} ipse^{inpropriapersona,}
Troia^{iacet} certa^{destructa} Danais^{grecis} inuisa^{proptermoram} puellis:^{suorumuxorum} [personaliter] veni!
sed^{vix} Priamus^{rextroianus} tanti^{preciiscilicetetvigoris} totaque Troia fuit.*
Outinam^{vellem} tum^{inillotempore} cum Lacedaemona^{castrumgrece/} Greciam^{classe} cum
obrutus^{submersus} insanis^{tempestuosis} esset adulter^{ParisquiadulteruseratcumHelena} aquis!^{ab}
quaresi esset obrutus Non ego deserto iacuissem frigida lecto,
nec quereret tardos^{longos} irerelicta^{ameoviro} dies,
nec mihi quaerentis patiosam^{longam} fallere noctem^{noctistedium}
lassaret^{fatigare} viduas^{proptermeviduam} pendula^{inpendulosita} telam anus.

*sed vix, quia Priamus fuit tanti preciiscilicetetvigoris (*Bursarii*).

(ii)I,35-36

ecom dela una part Exillestenia lessu estendes e Ulixes dela altra, e Hèctor, [forte]
alegra, spa ordí los cavalls de Axiles aquí tremesos perabeurar.

illic^{inali parte} Aeacides,^{Achilles, de genere Eaci} illic tendebat^{suatentoriaponebat} Ulixes,
hic^{inhocloco} alacer^{fortis/ fortisetprobus} missos^{adaquatam} terruit Hector equos.*

*Hic alacer. Ita legendum est: *Hector alacer*, ·i· probus, *terrui hic*, ·i· in hoc loco, *equos*, Achillis scilicet, *missos* adquatam (*Bursarii*). *Hector*, fortitudo troiana,

alacer, probusetfortis, *terruithic* obviacione sua *equos* scilicet grecorum *missos ad aquadum*, idest equos Achillis quos Patroclus eius armiger ducebat ad aquas (ms. París).³⁴

(iii)I,45-52

Contínuament tremolaren los meus pits tro que tu st ant vençador dien que est anat
entre la companya amiga de Resus ab cavalls de Tràc ia. Mas a mi què·m aprofite si
Troya és enderrochada per los vostres braços, e què ·m aprofite si allò és ara sol de
terra qui fo palau del rey Príam e mur primerament, si stich tal qual stava durant
Troya e mon marit és absent demi, remoguda tota fi deretornar? Los murs de Troya
enderrocats són en profit dels altres e dampnatge d e mi sola stan, los quals lo
vençador quia qui habita [llaura] ab bouscatius.

Usque ^{assidue} metumicuere ^{i·tremuere} sinus, ^{pectora·i·cor} dumvictor ^{tuexistens} amicum ^{amicabilem}
dictuses ^{tracensibus} Ismariis ^{is seperagmen} exercitum ^{cum} equis.
Sed mihi quid prodest vestris disiecta ^{destructa} lacertis
Ilios ^{fortitudo Troie} et murus quod fuit esse solum, *
simaneo, ^{itadico} qualis ^{talis} Troi adurante manebam,
virque ^{meus /Ulixes} mihi dempto fine carendus abest? **
Diruta ^{destructa} sunt aliis, ^{i·addampnum meum} unum mihi Pergamam restant,
incola ^{habitor} captivo quae ^{pergama} bove victor arat.

*Sed michi quid . Continua: Troia iacet, *sed quid prodest michi Ilios* ,·i· Troya ab Ylo rege dicta, *disiecta*, ·i· destructa, *vestris lacertis* ,·i· est Grecis quia Greci urantes erant, et *murus disiectus quid prodest michi* .[...] Vel: *quo*, ·i· quid, *quid prodest michi, si solum est tibi* ,·i· terra solida et ad culturam redacta, *quo*, ·i· est in quo loco, *murus fuit ante* (*Bursarii*).

***Virque michi dempto fine carendus abest* . Ita legendum est: *Vir abest michi* ,·i· a me, carendus dempto fine, ·i· sine fine. Talis est sensus: quocarebo sine fine (*Burs.*). *dempto fine* idest sine termino, quare eius absentia non habet finem, idest quocarebo in perpetuum. (ms. París)

(iv)I,57-58

Tu, vençador, est absent. No puch saber qual és la causadelatratrigua, quenovéns,
oen qual partidadelmóntustàs, duraxícomafe rre.

victor ^{propter Troiam de bellatam} abes nec scire mihi, quae causa ^{ocasio}
[morandi ^{moram faciendi quod non redis}
aut in quo ^{i·inquaparte orbis peregrina} lateas ferreus ^{durus admodum ferri} orbe, licet.

³⁴ Faig notar la traducció literal d' *alacer* per «alegre», compartida amb Rodríguez del Padrón, contrastant amb sentit d' «animós», 'fort' que donen els glossadors. La proposta de restitució de *forte* en el text català prové de la coincidència entre la versió castellana i les glosses llatines. És un dels molts exemples de la utilitat de la tradició indirecta (e naquest cas el text castellà) i de les fonts llatines (en aquest cas, les glosses) per a l'establiment d' un text extèric.

(v)I,75-80

Dementre que jopenç folament aquestes coses he pen ç quanta és la luxúria vostra, e penç que pots ésser retengut per amor de alguna dona a stranya, e per ventura recomptes a aquella que tu ames quant és rústica ta muller, qui no sap alre fer sinó obrar delana. Y osia enganada, que no vingue ço qu e jopens, e aquest meucriminós pensament se'n vage en lo vent prim, e tu, qui as l ibertat de retornar, no vulles esser absent demi.

Haec ^{quesequitur} egodum stultem editor, quae ^{quanta} vestra libido est, ^{ovos homines}
esse peregrino ^{peregrinamulieris} captus amore potes. ^{tu *}
Forsitan ^{acasu} et narres, ^{alieuellequediligis} quamsittibi rustica ^{vilis et rudis} coniunx,
quaetantum lanas non sinatesserudes. ^{scilicet talismodo quenescit nisi parare lanas}
Fallar ^{hoc credendo/} neve veniat quod timeo ^{impalpabiles/} ethoc crimentenues ^{subtiles}
neve ^{ut non} revertendi liber ^{immunis} abesse velis. ^{** ut velis redire} [^{eatvanum} vanescat ^{inauras}

* *Que vestra libido est, esse peregrino captus amore potes.* Construe: *potes esse captus amore peregrino* ,·i· *peregrinamulieris*, *quelibido* ,·i· *cuiusmodi libido*, *vestra est*, ·i· *ad vos pertinet*, o vos viri. Absentes enim al ias soletis preferre uxoribus. (*Bursarii*)

** *Neve revertendi* . Ita legendum est: *Precor te ne tu liber revertendi* ,·i· *liberam habens potestatem revertendi*, *velis abesse* . (*Bursarii*)

(vi)I,105-110

Laertes, axí coma que llinútil per los anys, no pot tenir lo regne en mig del senamichs. A Thelamaco vendrà ara fort e dat vivent ell, mas en tretant devia ésser defesa per ajudes de son pare. No hejo forces ables quals pu xejogitar del palau los enamichs. Tu vinguestost, refugiajudaalsteus.

Sed neque ^{pronon} Laertes, ut qui ^{sicut ille} sit inutilis ^{propter annos} annis, * ^{ad bellandum}
^{hostibus} ^{inter hostes} in mediis regnat enere potest.
Telemachoveniet, vivat modo, ^{i·dum vivat} fortior aetas;
^{nunc} ^{iniuventute/} ^{in presenti} erata auxiliis illa ^{etas} tuenda ^{defendenda} patris.
Nec ^{pronon} mihi sunt vires inimicos ^{hostes} pelleret tectis; ^{ad omibus}
^{tu} ^{i·i· immotuet cetera} citius venias, portus et ara ^{refugium et auxilium} tuis!

** *Neve revertendi* . Ita legendum est: *Precor te ne tu liber revertendi* ,·i· *liberam habens potestatem revertendi*, *velis abesse* . (*Bursarii*)

5. Final

Crec que no calen més exemples. Com ha quedat demostrat, Guillem Nicolau va «glossar lo translat» d'Ovidi, i podem llegir aquestes glosses en el manuscrit de la versió castellana de la Biblioteca Colombina. Però al mateix temps «traslladava lo glossat», perquè l'aparat acadèmic que acompanyava el seu manuscrit llatí de les *Heroides* era l'instrument—diria que l'únic—que li permetia desplegar el sentit del text i a clarificar-lo per als lectors catalans en una prosa destinada a convertir-se en un model per als escriptors del segle XV. Estudiar aquests mecanismes de «microglossa» i traducció és fonamental i previ a qualsevol edició del text de les *Heroides* catalanes, i necessari per entendre el que lectors i escriptors quatrecentistes entenien per prosa catalana culta. El text s'homenja a l'original i al seu traductor, també.

Josep Pujol

Universitat Autònoma de Barcelona

Josep.Pujol@uab.es

Bibliografia citada

Alton, E. H. & D.E.W. Wormell (1960-61), «Ovid in the Mediaeval Schoolroom», *Hermathena*, 94, pp.21-38, 95, pp.67-82.

Badia, L. (1993), «Per la presència d'Ovidial'Eda mitjanacatalana, amb notes sobre les traduccions de les *Heroides* i de les *Metamorfosis* al vulgar», dins el seu *Tradició i modernitat als segles XIV i XV. Estudis de cultura literària i lectures d'Ausiàs March* (Barcelona / València, Publicacions de l'Abadia de Montserrat / Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana), pp.39-71.

Bellorini, E. (1900), *Note sulle traduzioni italiane delle «Eroidi» d'Ovidio anteriori al Rinascimento* (Torí, Ermanno Loescher).

Brancaforte, B. (1990), *Las Metamorfosis y Las Heroidas de Ovidio en La General Estoria de Alfonso el Sabio* (Madison, The Hispanic Seminary of Medieval Studies).

Brown Meech, S. (1930), «Chaucer and an Italian Translation of the *Heroides*», *Publications of the Modern Language Association*, 45, pp.110-128.

Chavy, P. (1988), *Traducteurs d'autrefois. Moyen Âge et Renaissance. Dictionnaire des traducteurs et de la littérature traduite en ancien et moyen français (842-1600)* (París/Ginebra, Champion/Slatkine).

Dolz i Ferrer, E. (2005), «Juan Rodríguez del Padrón, Juan de Cervantes y Gonzalo de Medina. Apuntes biográficos», *LEMIR. Revista Electrónica sobre Literatura Española Medieval y Renacimiento*, 9 (<http://parnaseo.uv.es/Lemir/Revista/Revista9/Dolz/Dolz.htm>)

Dörrie, H. (1968), *Der heroische Brief. Bestandsaufnahme, Geschichte, Kritik einer humanistisch-barocken Literaturgattung* (Berlín, Walter de Gruyter).

Dörrie, H. (ed.) (1971), *P. Ovidii Nasonis Epistulae Heroidum* (Berlín/Nova York, Walter de Gruyter).

Engelbrecht, W. (1991), « *Bursarii Ovidianorum* —ein Ovid-Kommentar des Wilhelm von Orléans (um 1200)», *Mittelalterliches Jahrbuch*, 26, pp. 357-358.

Engelbrecht, W. (2003), *Filologie in der Dertienden Eeuw: De Bursarii super Ovidios van Magister Willem van Orléans (fl. 1200 AD). Inleiding, editie en commentaar*. Tesidoctoral. 2 vol. (Olomouc, Palacky Universiteit).

Garrido i Valls, J.-D. (2002), «La traducció catalana medieval de les *Heroides* d'Ovidi», *Faventia*, 24, pp. 37-53.

Hauf, A. (ed.) (1990), Joanot Martorell, *Tirant lo Blanch*, 2 vols. (València, Generalitat Valenciana).

Hexter, R. J. (1986), *Ovid and Medieval Schooling. Studies in Medieval School Commentaries on Ovid's Ars Amatoria, Epistulae ex Ponto, and Epistulae Heroidum* (Munich, Arbo-Gesellschaft).

Hexter, R. (2002), «Ovid in the Middle Ages: Exile, Mythographer, and Lover», dins B. Weiden Boyd (ed.), *Brill's Companion to Ovid* (Leiden/Boston/Colònia, Brill), pp. 413-442.

Iglesias, J. A. (1996), *Llibres i lectors a la Barcelona del segle XV. Les biblioteques de clergues, juristes, metges i altres ciutadans a través de la documentació notarial (anys 1396-1475)*. Tesidoctoral (Universitat Autònoma de Barcelona).

Impey, O. T. (1980), «Ovid, Alfonso X, and Juan Rodríguez del Padrón», *Bulletin of Hispanic Studies*, 57, pp. 283-297.

Knox, P. E. (2002), «The *Heroides*: Elegiac Voices», dins B. Weiden Boyd (ed.), *Brill's Companion to Ovid* (Leiden/Boston/Colònia, Brill), pp. 117-139.

Lucas, R. H., «Mediaeval French Translations of the Latin Classics to 1500», *Speculum*, 45, pp. 225-253.

Madurell, J. M. (1974), *Manuscrits en català anteriors a la impremta (1321-1474)* (Barcelona, Associació Nacional de Bibliotecaris, Arxivers i Arqueòlegs).

Munk Olsen, B. (1982-89), *L'étude des auteurs classiques latins aux XIe et XIIe siècles*. 3 vols. (París, Éditions du CNRS).

Munk Olsen, B. (1995), «Ovide au Moyen-Âge (du IXe au XIIe siècle)» (1987), dins el seu *La réception de la littérature classique au Moyen Âge (IXe-XIIe siècle). Choix d'articles publié par des collègues à l'occasion de son soixantième anniversaire* (Copenhague, Museum Tusulanum Press/Universitat de Copenhague), pp. 71-98.

Pujol, J. (1997), «De Guido delle Colonne a l'Ovidi epistolar. Sobre el rendiment narratiu i retòric d'unes fonts del *Tirant lo Blanc*», *Anuari de l'Agrupació Borrianenca de Cultura*, 8, pp. 133-174.

Pujol, J. (1999), «Boccaccio al *Tirant lo Blanc*: les 'questionid'amore' del *Filocolo* (IV 14-72)», dins Fortuño, S. & Martínez, T, (eds.), *Actes del VIIe Congrés de l'Associació Hispànica de Literatura Medieval (Castelló de la Plana, 22-26 de setembre de 1997)* (Castelló, Universitat Jaume I), vol. III, pp. 181-197.

Pujol, J. (2002a), *La memòria literària de Joanot Martorell: models i escriptura en el «Tirant lo Blanc»* (Barcelona, Curial/Publicacions del' Abadia de Montserrat).

Pujol, J. (2002b), «Expondre, traslladar i reescriure clàssics llatins en la literatura catalana del segle XV», *Quaderns. Revista de traducció*, 7, pp. 9-32.

Pujol, J. (2004), «El ámbito de la cultura catalana: Traducciones y cambio cultural entre los siglos XIII y XV», dins Lafarga, F. & Pegenaute, L. (eds.), *Historia de la traducción en España* (Salamanca, Ambos Mundos), pp. 623-650.

Reynolds, S. (1996), *Medieval Reading. Grammar, Rhetoric and the Classical Text* (Cambridge, Cambridge University Press).

Richmond, J. (2002), «Manuscript Traditions and the Transmission of Ovid's Works», dins B. Weiden Boyd (ed.), *Brill's Companion to Ovid* (Leiden/Boston/Colònia, Brill), pp.443-483.

Rico, F. (1984), «Imágenes del Prerrenacimiento español: Joan Roís de Corella y la *Tragedia de Caldesa*», dins Gewecke, F. (ed.), *Estudios de literatura española y francesa, siglos XVI y XVII: Homenaje a Horst Baader* (Frankfurt/Barcelona, Klaus Dieter Vervuert Verlag/Hogardel Libro), pp.15-27.

Riera i Sans, J. (1989), «Catàleg d'obres en català traduïdes en castellà durant els segles XIV i XV», dins Ferrando, A. (ed.), *Segon Congrés Internacional de la Llengua Catalana (1986)*, vol.VIII: Àrea 7: Història de la llengua (València, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana), pp.699-709.

Riquer, M. de (ed.) (1947), *Obras completas del trovador Cerverí de Girona* (Barcelona, Instituto Español de Estudios Mediterráneos).

Rubió i Lluç, A. (1907-21), *Documents per l'història de la cultura catalana mig - eval*. 2 vols. (Barcelona, Institut d'Estudis Catalans).

Sáez Guillén, J. F. (2002), *Catálogo de manuscritos de la Biblioteca Colombina de Sevilla*, 2 vols. (Sevilla, Cabildo de la Catedral de Sevilla).

Saquero Suárez-Somonte, P. & González Rolán, T. (eds.) (1984), Juan Rodríguez del Padrón, *Bursario* (Madrid, Universidad Complutense).

Schwarz, A. (1977), «Glossen als Texte», *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur*, 99, pp.25-36.

Tarrant, R. J. (1983), «Ovid», dins L. D. Reynolds (ed.), *Text and Transmission. A Survey of the Latin Classics* (Oxford, Oxford University Press), pp.257-284.